

Eesti folkloor ja nõukogude koloniaalsus

Kaisa Langer. Estonian folklore collections in the context of Late Stalinist folkloristics. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 31.) Tartu: University of Tartu Press, 2021. 182 lk.

Valdkondlik ajalugu ei ole üksnes iga uurimisala oluline osa, mis suurendab kriitilist

teadlikkust distsipliini tekkest, alustest ja piirangutest. Valdkondlik ajalugu on ka kultuuri mnemooniline vahend, mis pakub erinevatele ajaloolistele vaatenurkadele eneserefleksiooni ja enese teadvustamise võimalust. See on mälu kujunemisprotsess. Seega on mäluasutuste, nagu rahvaluulearhiivid, määlul kahekordne tähtsus. Sellest vaatenurgast ja humanitaarteaduste tänapäevast seisust silmas pidades on Kaisa Langeri doktoritöö „Eesti rahvaluulekogud hilisstalinistliku folklooristika kontekstis” kõrgeima akadeemilise

tähtsusega. Töö koosneb neljast peatükist (eelretsenseeritud, varem avaldatud või avaldamiseks vastu võetud artiklid) ning ligikaudu 80-leheküljelisest sissejuhatusest.

Autor pakub hulga huvitavaid sissevaateid selle kohta, mis juhtub humanitaarteadustega olukorras, kus riigi okupeerib totalitaarne võim. See laseb tagasivaatavalt mõelda, miks ja kuidas on humanitaarteadused olulised nii kultuuriloo kui ka rahvusliku identiteedi jaoks. Ajaloolise olukorra analüüs toob esile nii toonase institutsionaalse nõrkuse kui ka ootamatud vastupanukolded sovetiseerimisele. Esimene peatükk „Eesti Rahvaluule Arhiivist Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnani: folkloristika sovetiseerimine hilisstalinistlikus Eestis” avab uurimisprotsessi ümberkorraldusi ja institutsionaalset poliitikat, minnes ülevaatenähtavalt kaugemale tavapära selle aja kohta kirjutatud (populaarteaduslikest) poliitilise ajaloo käsitlustest.¹

Lugejale, kelle huvid ei ole seotud XX sajandi keskpaiga ajaloo, loob sissejuhatus asjaliku silla järgnevate artiklitega, andes ülevaate nõukogude ajaloo erinevatest käsitlustest (sh postkolonialistlikust teooriast), iseloomustades okupeeritud, sõjajärgset Nõukogude Eestit ja selleaegset folklooriuurimist. Kuigi autor ei käsitla stalinistlikku folkloristikat radikaalselt uudsel moel, seob ülevaate Nõukogude Eesti arengud selgelt ülejäänud Nõukogude Liidu suundumustega, võttes hoolika vaatluse alla võimu ebavõrdse jagunemise nõukogude keskuse ja okupeeritud alade vahel. Tutvustatakse ka

sellise kurioosse nähtuse esilekerkimist nagu nõukogude folkloor: rahvalaulud kolhoosist ja Stalinist, vanasõnad Leninist ja kommunistlikust parteist ning muud sarnased moodustised, mida juurutati, koguti ja uuriti 1950. aastate alguses. Pean siiski hoiatama, et sissejuhatus on väitekirja n-ö tehniline osa, formaalne nõue, et kokku kõita töö põhiosa moodustavad akadeemilised artiklid. Nii ei saagi sellelt oodata sama palju kui artiklitelt. Hõrguma lugemiselamuse taotleja võiks sama hästi vältida sissejuhatuses peituvaid üllatuserikkujaid ja alustada mõnest peatükist.

Väitekirja suurim lubadus on rakeda postkolonialistlikku teooriat endiste nõukogude maade analüüsimisel. See seab Langeri just siin ja praegu toimuvate teoreetiliste arengute esirinda, tehes temast debatile aktiivse kaasaitaja ja eristades tema tööd paljudest õnnetust juhitud, mil dissertatsioon on vaid mingi väljakujunenud raamistiku kasutamise harjutus. Ülemaailmselt tekkisid postkoloniaalsed uuringud 1950. aastatel, kolmanda maailma kolonialismivastase võitluse ajal, mida teaduslikus diskursuses esindasid Frantz Fanoni ja Albert Memmi teedrajavad teosed rassi ja võimu kohta. Sellest algõukest võttis 1980. aastatel USA ja Suurbritannia ülikoolides kuju postkolonialistlik teooria, osana suuremast lainest, millega tõusid esile uued politiseeritud inimuuringud, eelkõige feminism ja kriitiline rassiteooria. Postkolonialistlikku teooriat rikastasid suuresti ka poststrukturealistlikud käsitlused (silmapaistvad näited on Homi K. Bhabha ja Dipesh Chakrabarty teosed). Erinevatel, muuhulgas poliitilistel ja ideoloogilistel põhjustel tuginesid liiga paljud postkolonialismi teoreetikute tööd nn kolme maailma mudelile. Selles tähistas esimene maailm arenenud, modernset kapitalistlikku länt, millele vastandus teine maailm ehk arenenud, modernne sotsialistlik blokk; kolmas maailm tähistas

¹ K. Kulasalu, From the Estonian Folklore Archives to the Folklore Department of the State Literary Museum: Sovietisation of folkloristics in Late Stalinist Estonia. – Mapping the History of Folklore Studies: Centres, Borderlands and Shared Spaces. Toim D. Bula, S. Laime. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2017, lk 132–153.

seega kõike ülejäänut, peamiselt meretaguseid koloniaalterritooriume, mille esimese maailma riigid omandasid millalgi XVI ja XX sajandi vahelisel ajal. Piirkonnad, nagu Balti riigid või Kesk-Euroopa, ei sobinud sellesse jaotusse. Järelikult oli ka kolmepoolse maailmakorra lagunemine postkolonialismi teoreetikute jaoks väljakutse. Ehkki märkimisväärse inertsi, avas see tee siiski uutele, universaalsematele viisidele, kuidas läheneda postkolonialismi peamistele, võimu ja identiteeti puudutavatele küsimustele, ning kompas uusi uurimissuundi, mis ei piirdunud ainult Lääne-Euroopa impeeriumide kolooniatega.

Üks selline suund puudutab Vene impeeriumi (mida on suurepäraselt käsitlenud Aleksander Etkind) ja hilisemat Nõukogude Liitu. Kusjuures viimane on mõnevõrra problemaatiline, sest on pidanud iseend kolonialismivastase võitluse tšempioniks eri maailmanurkades, kus on oldud kimpus endisaegse lääne domineerimisega. Tegelikult oli NSVL samal ajal oluline osaline sellesama kolmanda maailma poliitika kujundamisel, millest postkolonialismi teooria algselt esile kerkis. Lausa niivõrd, et anekdootliku tõestusena on Venemaal toodetud Kalašnikovi automaat esindatud mitme postkoloniaalse riigi sümboolikas. Kahjuks, nagu me praegu näeme, on selle imperialistliku pärandi üle võtnud ka tänapäeva Venemaa, mis muudab postkolonialistliku lähenemisviisi postsotsialismile veelgi keerulisemaks. Esimesed uurimisalgatused ja publikatsioonid sellel suunal ilmusid sajandivahetuse paiku. Nüüdseks on ligi kaks aastakümnet peaaegu igaüks, kes rakendab postkoloniaalset lähenemisviisi postsotsialistlikele teemadele, alustanud argumentatsiooni põhjendusega, miks ja kuidas oli nõukogude kord koloniaalne. Lisaks tekib küsimus, kui sarnased on kaks „posti” – postkolonialism ja postsotsialism – ajalooliste tingimustena ning teoree-

tiliste seisukohtadena, mis võimaldavad ühiselt aru saada minevikust ja olevikust.

See, et nõukogude korda ei saa defineerida üheselt koloniaalsena, on viinud postkolonialistlike postsotsialismi uurinute mitmekesisustumise ja killustumiseni. Valdikond esindab mitut teoreetilist ja ajaloolist genealoogiat, kuid nendega tegeleb suhteliselt väike arv teadlasi (nt David Chioni Moore, Neil Lazarus, Katherine Verdery, Cristina Sandru). Paljudel uurijatel on ühine kirjandusteaduslik taust, kuid uurijaid pärineb teisteltki aladelt, nagu antropoloogia, ajalugu, politoloogia ja sotsioloogia. Sellest tulenevalt on Ida- ja Kesk-Euroopa kultuure analüüsitud eri kontseptsioonide kaudu, nagu semi-kolonialism, globaalne ja maailmajagude sisene kolonialism, pöördkultuuriline kolonisatsioon, vähemalt kahte tüüpi enesekolonialisatsioon, kontinentaalkolonialism. Valdikonda on määratletud ka kui postkommunismi postkoloniaalset uurimist või külma sõja järgseid uuringuid. Rumeenia õpetlane Bogdan Ștefănescu nimetab postkommunismi ja postkolonialismi subalternsuse sugulasteks – need on sarnased, kuid mitte identsed. Kokkuvõttes on praeguses arengujärgus võimatu rääkida ühest juhtivast postkoloniaalsest postsotsialismi teooriast või isegi ühiselt mõistetud alustermiinitest.

Kus paikneb sellel väljal Kaisa Langer? Nii tema huvide geograafiline horisont kui ka viitestik seovad Langeri postsotsialistliku postkolonialismi – nimetatud ka kui *sotskolonialism* – teatud uurimistraditsiooniga, mida nimetatakse Balti postkolonialismiks (selle esirinnas on kirjandusteadlased Epp Annus Eestis, Benedikts Kalnačš Lätis ja Violeta Kelertas Leedus). Balti postkolonialism uurib postkolonialistliku teooria kaudu Balti riike nii üksikult kui ka võrdlevas perspektiivis, seades esikohale ajalooliste tingimuste omavahelise sarnasuse ja erinevuse ülejäänud liiduvaba-

riikidest (näiteks tegeleb Aasia nõukogude vabariikidega teistsugune sotskolonialismi haru). Selle ilmekas näide on arusaam Baltikumist kui Nõukogude läänest, mis oli küll Nõukogude Liidu osa, kuid samal ajal erines muudest piirkondadest. Kui Balti postkolonialism on esindatud peamiselt kirjandus- ja teatriteadustes, siis Langer astub sammu edasi ja rakendab sama lähenemist folkloristika valdkondlikule ajaloole. Viimase keskmes on rahvaluulekogud, mis koondavad ilukirjandusega võrreldes päritolult, mõjult ja käibelt üsna erinevaid tekste.

Postkoloniaalne käsitlus seletab Eesti sõjajärgset akadeemilist ringkonda hübriidsuse ja mimikri mõistete kaudu. Siin on hübriidsus kui kultuuriproduktiooni vorm (mõelgem nõukogude rahvatantsukollektiividele) lahutamatu mimikrist teadmiste tootmise vallas (mõelgem kohustuslikele marksismi-leninismi klassikute viidetele ükskõik millise teema sissejuhatuses). Kolmas peatükk – „Folkloristiks saamine varases Nõukogude Eestis: sotsialistliku uurimistöo retoorika õppimine”² – näitab selgelt, kuidas rahvaluule kogumine ja arhiveerimine sõjajärgses Eestis oli hübriidne tava, mis matkis keskseid nõukogude eeskujusid, kuid esindas sageli mitmeid ametliku narratiiviga vastuolus olevaid hääli ja tähendusi. Tõepoolest, nõukogude keskuse pidev umbusaldus äsja omandatud alade suhtes pärast 1941. ja 1945. aastat, samuti sotsialistliku ideoloogia kiire hääbumine 1991. aastal pärast pool sajandit kestnud hegemooniat viitavad sellele, et mimikri võis olla põhiline reaktsioon akadeemiliste erialade soveteerimisele terves Baltikumis ja kaugemalgi. Nõukogude käsitluste matkimine võimaldas alustada karjääri, jätkata uuri-

mistööd ja käivitada uusi asutusi. Sellega seoses on eriti huvitav Langeri doktoritöö viimane peatükk „Toimetulek Nõukogude kolonialismiga: rahvaluuleuuringud varases Nõukogude Eestis ja Ida-Saksamaal”³, mis ei puuduta ainult sõjajärgset Stalini valitsusaega, vaid hõlmab nii järgnevaid, hilissotsialismi aegseid arenguid kui ka võrdlust, kuidas koloniaalse võimuraamistiku samu osiseid rakendati Eestis ja Saksa Demokraatlikus Vabariigis.

Vaatamata nende mõistete tõhusale kasutamisele on artikliväitekirjal teatud piirangud, mis tulenevad artikli pikkuse ja sisu suhtest. Selle tulemusena kesken- dub Langeri uurimistöo rohkem konkreetsetele rühmadele kui üksikisikutele. Töös kohtab tudengeid, teadlasi, mäluasutuste töötajaid ja akadeemikuid, kuid lugeja võib ainult aimata nende gruppide homogeensuse määra ning ühes ja samas võimuraamistikus asetsevate üksikute subjektide positsiooni. Hooletu lugemine võib seega viia juba tuntud külma sõja aegsete binaarsete vastanduste (meie–nemad, rahvuslik–nõukogude jne) kordamiseni, mille postkoloniaalne teooria on viimasel ajal küsimuse alla pannud.

Samamoodi jätab keskendumine sõjajärgsetele aastatele kõrvale väga huvitava ja väheuuritud küsimuse võimu- ja teadmussuhete järjepidevuse ja sarnasuse kohta enne ja pärast Teist maailmasõda. Teisisõnu, sarnasuste kohta sõdadevahelise perioodi Balti rahvuslike autoritaarsete režiimide – nagu Konstantin Pätsi oma Eestis – ja sõjajärgse totalitaarse okupatsiooni vahel. Tõepoolest, nagu Lätis, kus nõukogude võim võttis lihtsalt üle olemasolevad tsensuuriasutused ja rahvaesinduse,

² K. Langer, *Becoming a folklorist in Early Soviet Estonia: Learning the rhetoric of socialist research*. – *Cultural Analysis* 2021, kd 19, nr 2, lk 6–33.

³ K. Langer, *Dealing with soviet colonialism: Folklore studies in Early Soviet Estonia and East Germany*. – *Socialist in Form, National in Content: Folklore and Ethnography in the Soviet Western Borderlands*. Toim Toms Kencis. Lanham: Lexington Books (ilmumas).

nii valitses ka Eestis teatud järjepidevus, nagu Langer möönis doktoritöö kaitsmisel.

Rääkides ütlemata jäänud asjadest, siis ilmselt kõige põnevam doktoritöösse kaasatud artikkel ilmus mõni aeg enne, kui Langer hakkas kasutama postkolonialismi teooriat ja terminoloogiat. Artikkel „Ebamoraalselt rõve: rahvaluule käsikirjate kogude tsensuur hilisstalinistlikus Eestis”⁴ oleks olnud suurepärase võimalus omavahelisel rakendada veel üht postkolonialismi kesket mõistet, nimelt *orientalism* (mille lõi Edward Said 1970-ndate lõpus). Nõukogude moraliseeriv kinnisidee, mis viis ammu enne okupatsiooni loodud rahvaluulekogudes esinevate roppude väljendite tsenseerimiseni, näib olevat Saidi käsitletud orientaliseerimisega – koloniaalsete subalternide eksotiseerimise ja

erotiseerimisega – täpselt pöördvõrdeline. N-ö rahva kohitsemine näib olevat nõukogulik vastus kodanlikule dekadentsile.

Balti folkloristika sõjajärgse ajaloo uurijana on mul lõpetuseks hea meel korjata: Langeri doktoritöö annab valdkonda algupärase, uudse ja iseseisva panuse. Autor valdab suurepäraselt tänapäevaseid humanitaarteaduslikke teooriaid ja meetodeid, tema järeldused on andmepõhised ja kõik juhtumid sobituvad hästi käesoleva uurimisseisu ja ajalooliste olude konteksti.

Arvustuse kirjutamiseks vajaliku taustatöö tegemisele on kaasa aidanud Euroopa Regionaalarengu Fondi grant „Etno-Grafika: Baltijas nemateriālā kultūras mantojuma vizuālās interpretācijas” (nr 1.1.1.2/VIAA/4/20/628).

TOMS ŅENCIS

Inglisekeelsest käsikirjast tõlkinud
VIVIAN SIIRMAN

⁴ **K. Kulasalu**, Immoral obscenity: Censorship of folklore manuscript collections in Late Stalinist Estonia. – *Journal of Ethnology and Folkloristics* 2013, kd 7, nr 1, lk 65–81.